

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI QISHLOQ VA
SUV XO'JALIGI VAZIRLIGI**

TOSHKENT DAVLAT AGRAR UNIVERSITET

REFERAT

Mavzu: Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi madaniyati. Sharq uyg'onish davri madaniyati

Tekshirdi: _____

Bajardi: Suyunov G

TOSHKENT-2014

Reja:

1. *Markaziy Osiyodagi Qadimgi madaniyatning o'ziga xos xususiyatlari.*
2. *Yunon-Baqtriya madaniyati miqiyosida Sharq ellinistik madaniyati.*
3. *Kushonlar madaniyati.*
- 4 *Sharq uyg'onish davri madaniyatini rivojlanish bosqichlarinii g'ziga xos xususiyatlari.*
- 5 *Uyg'onish davrining Sharq va G'arb madaniyati aloqalarida tutgan o'rni*

Markaziy Osiyo madaniyati jahon madaniyati tarixida muhim o‘rin tutadi. Uning o‘rta asrlardagi madaniyatiga butun dunyo allaqachon munosib baho bergan. Hatto BaQtriya, Marg‘iyona, Sug‘d, Parfiya, Farg‘ona, Xorazm, Choch xalqlarining Qadimgi madaniyati ham jahonni hayratga solmoQda. Markaziy Osiyo mintaqasining Qadimgi madaniyatini o‘rganish o‘n yillar ilgari boshlangan bo‘lsada, tadqiqotchilarning bu madaniyatining o‘ziga xosligi va boy mazmuni lol Qoldirdi. Markaziy Osiyo madaniyati g‘arb va SharQning buyuk madaniyat elementlarini bir butunlikda uyg‘unlashtirib ifodalagan holda o‘ziga xos individuallik kasb etadiki, bu xususiyat keyingi taraqqiyot uchun ham negiz bo‘lib Qoladi.

I.A. Karimov aytganlaridek, – «Modomiki, o‘z tarixini bilgan, undan ruhiy Quvvat oladigan xalqni yengib bo‘lmas ekan, biz haqqoniy tariximizni tiklashimiz, xalqimizni, millatimizni ana shu tariximiz bilan Qurollantirishimiz zarur. Tarix bilan Qurollantirish, yana bir bor Qurollantirish zarur».

Markaziy Osiyo xalqlari madaniyatining vujudga kelishi sharoitlarini belgilashda dastavval, uning jug‘rofiy o‘rni va tabiiy vositalariga e‘tiborni Qaratish lozim bo‘ladi. Madaniyatshunoslik har Qanday madaniyatning shakllanishidagi o‘ziga xos alfozni joy manzarasi, iqlimi, biosfera omillarining ahamiyati borligiga alohida e‘tibor beradi. Markaziy Osiyo mintaqasining tabiati turli xilligi bilan katta farQ Qiladi. Bu yerda serhosil vodiy va vohalar, sersuv daryolar, QaqroQ cho‘llar, dashtu adirlar, Pamir va Tangritog‘ining baland muzofatlari bilan yonmayon joylashgan. Bunday xususiyat dehqonchilik, chorvador, tog‘da yashovchi Qabila va xalqlar xo‘jalik tarzi va o‘ziga xos madaniyatlarining shakllanishi uchun imkoniyat yaratdi.

«Qadimgi sivilizatsiya» deb nomlangan risolada Markaziy Osiyo madaniyatining ikki xususiyati ko‘rsatiladi: bir tomondan, turli madaniyatlarning o‘zaro ta’sirida, ikkinchi tomondan, Qadimgi sivilizatsiyalarining boshqa o‘choqlari bilan yaqin aloqada rivojlanishi. Bu xususiyatlarni batafsil

kuzatadigan bo'lsak Markaziy Osiyo madaniyatining shakllanish jarayonlari yaQQol namoyon bo'ladi.

Markaziy Osiyoning serhosil vodiysi, cho'l va dashti, tog'larida yashovchi aholining turmush sharoitidagi farQlar turli xo'jaliklarning ertaroQ paydo bo'lishi o'ziga xos madaniyatlar shakllanishiga olib keldi. Bu jarayon yaQin Qo'shinchilik munosabatlari asosida sodir bo'lib, Qabila va xalQlarning iQtisodiy va madaniy aloQalari tufayli taraQQiyotning ertaroQ boshlanishiga imkon yaratdi. Eng Qadimgi davrlardan dehQonchilik, chorvachilik va tog' ovchi Qabilalari o'rtasidagi mahsulot ayirboshlash Markaziy Osiyo xalQlari iQtisodiyotida katta ahamiyatga ega bo'lib, keyingi davrlarda ham u uzoQ saQlanib Qoldi. Turmush tarzi va xo'jalik faoliyatidagi farQlanish bilan birga mintaQa xalQlarining etnik va tillardagi yaQinlik judayam uyg'unlashib ketganligi Qadimgi Yunon va Xitoy manbalarida ham Qayd Qilingan. Markaziy Osiyo xalQlarining kuchli iQtisodiy aloQalari, etnik va til birligi ularning bir-biridan ayricha yashashiga yo'l Qo'ymadi.

Natijada Qadimgi SharQning klassik madaniyati orasida Markaziy Osiyo Qadimgi madaniyati ajralib, o'ziga xos ko'rinishda shakllanadi. Dastlab, bu madaniyatda ikki xil madaniyat aralashib ketadi: ko'chmanchilik va ibtidoiylik olami hamda sivilizatsiya olami; Bu yerdagi Qadimgi madaniyatlarga xos madaniyatlarning o'zaro muloQotiga aks ta'sir ko'rsatgan «o'zining betakrorligi» haQidagi tasavvur shakllanmoQda.

Markaziy Osiyoning o'troQ dehQonchilik va ko'chmanchi xalQlarida ancha-muncha farQlar bo'lishiga Qaramasdan ilgaridan yaQin munosabatlar o'rnatilgan. Diniy e'tiQodlar, urf-odatlar, folklor, axloQiy me'yorlardagi umumiylik madaniy umumiylikning shakllanishiga olib kelgan. Shuning uchun, bundan keyin Markaziy Osiyoning yaxlit madaniyatini tashkil Qiluvchi turli submadaniyatlar mavjudligi haQida to'xtalish joizdir: Qadimgi davlatlar sub madaniyati (BaQtriya, Sug'd, Xorazm, Farg'ona, Marg'iyona), dasht ko'chmanchilari-sak, massaget, dakochchilar submadaniyati, Pamir va Tangritog' Qabilalarning submadaniyati.

Markaziy Osiyo madaniyatining o'ziga xosligining ikkinchi jihatida mintaqaning o'ta qulay iqtisodiy o'rnatilganligi bilan bog'liq. Mintaqa Mesopotamiya, Hindiston va Xitoy kabi uchta buyuk Sharq sivilizatsiyasi bilan bevosita chegaradosh bo'lib, g'arb sivilizatsiyasiga xos beshinchi-Gresiya va Rim bilan aloqada rivojlangan. Bunday aloqalarning muvaffaqiyatli tufayli Markaziy Osiyo madaniyati Sharq va g'arb o'rtasida vositachilik missiyasini bajarishga sabab bo'ldi, ya'ni iqtisodiy sohalarda eng avvalo xalqaro savdoda va madaniy sohalarda ham Markaziy Osiyo g'arb va Sharq o'rtasida bog'lovchi ko'priklar vazifasini bajardi. Xususan, Markaziy Osiyo xududi orqali buddizm butun dunyoga yoyildi, Hindiston va Xitoyga ellinistik madaniyat ko'rinishlari o'tdi, Sharqdan g'arbgacha va g'arbdan Sharqga madaniy boyliklar (bilim, diniy g'oya, kashfiyot, badiiy asarlarning) almashib turishida Markaziy Osiyo muhim vositachi bo'lib xizmat qiladi.

Markaziy Osiyo madaniyatining buyuk vositachilik missiyasi boshqa madaniy qadriyatlarini yangilashi, o'zlashtirish mahorati va qayta ishlash kabi jihatlarsiz bo'lmay edi. Bu madaniyat qadimgi yangi hodisalarni o'zlashtirish va moslashtirish mahoratiga ega bo'ldi. Garchi, boshqa qadimgi Sharq madaniyatlaridagi kabi Markaziy Osiyo madaniyatida ham an'analar keng o'rin egallasada, ular aytarli xarakter kasb etmaydi, ya'ni, uzluksiz madaniy yangilanish va taraqqiyot jarayoniga to'siq bo'lmaydi. Shuningdek, an'analarning mustahkam hukmronligi tarixiy vaziyatga ham to'siqlik qilganligini ta'kidlash kerak. Mintaqa orqali katta bosqinchilik yurishlari, xalqlarning ko'chishlari yuz bergan bo'lib, bu Markaziy Osiyo xalqlarining tarixi davomida bir necha bor madaniyatni sezilarli o'zgarishlarga olib keldi.

Afsuski, ko'pgina urushlar Markaziy Osiyo madaniyatining qadimgi taraqqiyot davrlarining behisob dalillarini yo'q qildi. Arxeolog qazilma ma'lumotlar va yozma manbalar miloddan avvalgi I-ming yillik boshlarida vujudga kelgan Markaziy Osiyoning ilk davlatlari Baktريا, Sug'd va Xorazm madaniyati haqida bir oz ma'lumotlar beradi. Miloddan avvalgi VIII-VI asrlarga oid Afrosiyob (Samarqand), Surxondaryo vodiysidagi Qiziltepa, Qashqadaryo

vohasidagi UzunQir, Xorazmdagi Ko‘ziliQir kabi Qadimgi shaharlarda o‘tkazilgan tadqiqotlar murakkab ijtimoiy tuzilma va madaniyatning yuqori rivojlanganligini ko‘rsatadi. Bu shaharlar mudofa devorlari va suv ta‘minotidan iborat kuchli istehkom tizimiga ega bo‘lib, ichida hunarmandlar mavzei joylashgan. Ayrim shaharlarda saroy Qoldiqlari Qal’alar topilgan. Qadimgi davlatlar xo‘jaligining asosiy sohasi hisoblangan dehqonchilik taraqqiyotining darajasi haqida ko‘p tarmoqli sug‘orish tizimining mavjudligi bunga dalildir. Markaziy Osiyo davlatlari Qadimgi Sharq mamlakatlari bilan yaqin aloqalar o‘rnatgan. Midiya va Ossuriyaning siyosiy tarixida faol ishtirok etib, hunarmandchilik buyumlari va xom ashyo bilan (lojuvardd, oltin, mis bilan) savdo sotiQ qilganlar. Bu haqda Ossuriya va Qadimgi Yunon yozma manbalarida gapiriladi. Xususan, Baqtriyaning yirik shaharlari, ko‘p sonli aholisi haqida Baqtriya shohi Oksartning afsonaviy boyligi haqida Kgesiy Knidskiy (Mil. avv. V-IV asrlar) yozib Qoldirgan.

Ko‘chmanchi massagetlarning udumi va turmush tarzi haqida mashhur Qadimgi Yunon tarixchisi Geradot (mil. av. V asr) yozib Qoldirgan. U massagetlarning harbiy Qurollari (kamon-yoyi, nayzasi, oyboltasi) da oltindan bezak sifatida, misdan Qurol va sovut uchun keng foydalanishini ta’kidlaydi. Gerodatning yozishicha, massagetlar yagona ma’bud Quyoshga topinib, otni Qurbonlik qilganlar.

Qadimgi Markaziy Osiyo xalqlarining ma’naviy madaniyati haqidagi bilimlarning bebaho manbasi «Avesto» hisoblangan. «Avesto» so‘zining mazmuni umumiy izohga ega emas., ko‘pincha «Asosiy matn» sifatida tarjima qilinadi. «Avesto» dunyodagi eng Qadimgi dinlardan bo‘lgan zardo’shtiylik tarafdorlari uchun muqaddas kalima hisoblanib, payg‘ambar Zardo’sht to‘planganlarga undan va’z o‘qigan. Uning hayoti davri mil. av. IX-VI asrlar atrofida deyiladi. «Avesto» va uning boshqa matnlarining to‘planishi ko‘p asrlar davomida amalga oshirilgan. «Avesto»ning eng Qadimgi matnlari mil. av. II- minginchi yillarga taaluqli, «Avesto»ning millodiy VII asrga tegishli bo‘lgan to‘plami turli mazmundagi 21 kitobdan iborat bo‘lib, unda o‘sha davrning barcha bilimlari jamlangan. Zardo’shtiylik an’analariga ko‘ra bu yodgorlik Ezgulik va Yorug‘lik xudosi

Axuramazdaning Zaratujtraga vahiysi hisoblanadi. Biroq, unda Qadimgi mifologik tasavvurlar, miflarning keng tarqalishi, Qahramonlik epik rivoyatlaridan parchalar ham tasvirlanadi. Shuningdek diniy yo'l-yo'riq «payg'ambar davridan» keyin zardo'shtiylikning rivojlangan «e'tiqod ramzi» yuzaga keldi. hozirgacha «Avesto»ning ayrim Qismlari, 4 kitobi saqlanib qolgan:

1. Videvdat- «Devlarga qarshi qonunlar», bu kitobda asosan zardo'sht va Axuramazda o'rtasida suhbat, yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar mazmunida bo'lib, zulmat va yovuzlik xudosi Axrimani boshqaruvchi yomonlik kuchlarini qaytarish haqida.

2. Visprat- «hamma hukmronlar», bu kitobda ibodat namozlari to'plangan.

3. Yasna- «Ibodati», «Marosim» kitobi xudolarga sig'inish va murojaatdan iborat. Yasnadagi «Tot»lar nomli 17 bob zardo'shtning muqaddas qo'shiqlaridir.

4. Yasht- «Qadrlash», «Hamdu sano» kitobi-xudolarni sharaflovchi qadimgi g'imnlar va ezgulik xudolariga yovuzlikka qarshi kurash yordam beruvchi kuchlar haqida. Bundan tashqari, «Avesto» majmuiga «Kichik Avesto» ham mansub, u avesto tilida yozilgan bo'lib, ibodat kalimalari joylashgan.

Ko'pchilik olimlar Zardo'sht yuksak axloqiy idealdagi va ishonitiruvchi fikrlari bilan birinchi haq payg'ambar ekanligini takidlaydilar. Zardo'sht ta'limotiga muvofiq barcha quruqlikning o'zgarmas ibtidosi Arta bo'lib, «Avesto»da haqiqat, olov ruh deyiladi. Axuramazda tartibni saqlovchi osmon xudosi yorug'lik va ezgulik hisoblangan (oxura-xo'shayish, ega; mazda-idrokli, bilimdon). Axuramazdaning o'g'li -Atar (olov), uning vatani bulutlardek qurigan suvlar, uning makoni-xududsiz yog'du. Oxuramazda 6 ta ruhni- yordamchilarni yaratdi (amesha spenta): ezgu aql, yaxshi tartib, layoqatli qudrat, olijanob mo'minlik, sog'lomlik va boqiylik. Unga Axrimanining zulmat qo'shini-devlar, urushlar timsoli, ochlik, kassallik, adovat va boshqa yovuz kuchlar qarama-qarshi turadi. Olam va barcha insoniyat hayotining asosida ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi azaliy kurash yotadi.

Zardo'sht ta'limotining ulug'ligi shundaki, u har bir kishiga tanlash imkonini beradi. Har kim ham Yovuzlikni yo'q etish va Ezgulikning hukmron bo'lishida

ishtirok etishi mumkin, bu ishda barcha bir xilda tengdir. Shu tariqa yerda ilgari bo'lmagan jannat -oltin asr tiklanadi. Unda sovuq, ham jazirama ham, Qarilik ham, o'lim ham bo'lmaydi. Yovuzlik bilan kurashda har bir kishining asosiy Qurolli mehnat bo'lgan. Zardo'shtiylik axloqi kishidan kamtarin va halol mehnatkash dehqonning barcha majburiyatlarini bajarishni talab qilgan (Kim g'alla eksa, u haqiqat tarqatadi. Videvdar kitobining «Dehqonchilik fazilati haqida» bobidan). Fikr, so'z va ishda taqvodorlik, ishchanlik, halollik, xolislik yuksak axloqning asosiy talabalari sifatida ko'tariladi. «Yasna» kitobida zardo'shtiylikning e'tiqod ramzi haqida deyiladiki: «Qasam ezgu fikrni, ezgu so'zni, ezgu faoliyat majburiyatlarini bajarishni talab qiladi».

Zardo'shtiylikda birinchi bo'lib esxatalogik ta'limot yaratilgan, bunga muvofiq jahon tarixi 12 ming yilni tashkil qiladi. Bu muddat tugashi bilan ezgulik va yovuzlik kuchlarining hal qiluvchi yovuzlik jangi boshlanadi. Butun olamni erigan metal oqimi yo'q qiladi, biroq xaloskor Saoshyant halok bo'lgan dunyoni va barcha marhumlarni tiriltiradi, barcha gunohkorlarni do'zahdan chiqarib Ohurumazdaning ideal hukmronligida abadiy hayot kechiradi. Shu tariqa zardo'shtiylikda birinchi bo'lib oxiratdagi jazo, marhumlarning tirilishi so'roq kuni g'oyasi shakllanadi. Bu g'oyalar Doro I ning Bexustun yozuvida va Kserksning Persepoldagi yozuvida ham qayd qilinadi. Zardo'shtiylik Markaziy va Old Osiyo xududlarida ming yillar davomida hukmron din bo'lib keldi va shubhasiz, bu din xristianlik va islom kabi jahon dinlarining shakllanishida katta o'rin tutdi. Ilmiy-tarixiy, amaliy-didaktik Qimmatga ega bo'lgan, ushbu yilda 2700 yilligi nishonlanadigan buyuk merosimiz «Avesto»ning butun ma'no mohiyati Inson taqdiri, uning Istiqboliga qaratilgan. Jumladan, Tangriga iltijo va murojaatlarda shunday deyiladi: «Axuramazda yaratgan yaxshilik moyasiga, sog'lom, aql-hushi tetik farzandlarga, jasur, dono, turli tillar biladigan o'g'il-qizlarga, uzoqni ko'ra biladigan, yurti bala-qazolardan himoya eta oladigan o'g'lonlar, yaxshi kelajak, porloq hayotni ravshan ko'z bilan ko'ra oladigan poktiynat avlodlarga olqishlar bo'lsin»¹.

¹ Ғамидов Х., Асл насли деб... «Халқ с'зи» газетаси, 2000 й. 21 июнь.

Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi va madaniyatining mustaqil rivojlanishi Eron axmoniylari tomonidan birinchi yirik bosqinchilik tufayli to'xtab qoldi. Sug'd, Baktريا, Xorazm mil. av. VI-IV asrlarda Ahmoniylar davlati tarkibiga kirgan. Bu imperiya tarkibiga kirishi, yagona boshqaruv, qonunchilik, pul tizimining o'rnatilishi, oromiy yozuvning umum davlat miqyosda qo'llanilishi. Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ahmoniylar davrida xalqaro savdning rivojlanishi uchun qulay sharoitning vujudga kelishi Markaziy Osiyo shaharlarining taraqqiyotiga muayyan imkoniyat yaratdi. Ahmoniylar hukmronligida mamlakatlarga sayyohlar va olimlar borishi mumkin bo'ldi. Xuddi shu davrda Sharq mamlakatlariga Gerodot, Demokrit va boshqalar sayohat qilgan. Ahmoniylar imperiyasidagi yirik shaharlar- Suza, Persepol, Memfis, Nippur, Bobilda turli joylardan xususan, Xorazm, Baktريا, Sug'ddan chiqqan kishilar, saklarning harbiy aholisi yashagan.

O'z navbatda mil. av. V asrda Oks daryosining o'ng sohilida Miletlik Yunonlarning manzilgohi tashkil topadi. Shu tariqa Ahmoniylar imperiyasi tarkibida Markaziy Osiyo xalqlari forslar, midiyaliklar, bobilliklar, misrlilar, yunonlar, hindlar bilan yaqin munosabatda bo'lish, madaniyatining ham o'zaro ta'siriga imkon yaratdi.

Ahmoniylar imperiyasi madaniyati ham ko'pgina mamlakat xalqlari yaratgan ilmiy bilimlar, diniy e'tiqodlar, san'at yutuqlarining sintezi hisoblanadi. Bu madaniyatga Markaziy Osiyo xalqlari ham o'zining hissasini qo'shgan. Zardo'shtiylik Ahmoniylarning davlat dini sifatida qabul qilinishi bilan birga g'arbga ham keng yoyila boshladi. Ahmoniylar san'atining Suza va Persepoldagi ulkan yodgorligi qurilishiga Markaziy Osiyo mintaqasidan ko'plab xom ashyo keltirilgan. Saroylar qurilishiga Baktriadan oltin, Sug'dan lojuvard va qimmatli toshlar, Xorazmdan feruza olib borilgan. 1877 yilda Tojikistonning Janubidan topilgan Amudaryo xazinasi madaniy sintezning yorqin misolidir, hazinada, Eron va Baktriyada tayyorlangan jihozlar-bejirim oltin aravacha, qanotli ikkita kurg'iy shakli tushirilgan bilakuzuk hamda dashtliklarga xos «Hayvon shakli» bitilgan jihozlar mavjud. Markaziy Osiyo xalqlarining madaniyat munosabatlari juda

kengaydi, shuningdek, madaniy Qadriyatlarning boyishi va turli madaniyatlarning o'zaro ta'siri jarayoni esa o'z madaniyatlarini juda tez rivojlanishi va boyishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Ahmoniyar imperiyasi va Markaziy Osiyo yerlari yunon-makedonlar tomonidan bosib olingan Markaziy Osiyo madaniyatiga ellinizm elementlari kirib keldi. Ahmoniyar saltanatini yemirib tashlagan Yunon-BaQtriya bosQini Markaziy Osiyo mintaQasini, xususan sug'd madaniyatini aylantirdi. Illo, Aleksandr Makduniy sipoxilariga hech yerda Markaziy Osiyodagidek Qarshilik ko'rsatilmagan bo'lsa kerak. Ozodlik harakatini beshavQat mahv etgan Makduniy yerli aholining ko'magiga muhtojligini seza boshladi. VaQt o'tishi bilan u ongli tarzda barcha etnik to'siqlarni olib tashlashga, o'z Saltanati hududida turli harqlarni Qorishib ketishi hamda yagona madaniyat va til birligini Qaror topdirishga urindi. Shu maQsadda MaQduniy o'z saroyida SharQ udumlari va liboslarini joriy etdi, turli etnik guruh vakillarining nikohlarini keng yo'lga Qo'ydi, o'z armiyasiga BaQtriyalik va sug'dlik Qismlarni kiritdi, 30 mingdan ortiQ o'g'il-bolalarga yunoncha tarbiya berishga hukm etdi. Shunday Qilib Aleksandr MaQduniy Markaziy Osiyo madaniyatining ellinlashtirishni boshlab berdi. Ellinistik jarayon salavkiylar davlatidan mustaqil bo'lgan Parfiya va Yunon-baQtriyada o'zining yuQori rivoji bilan ajralib turadi. Yunon-BaQtriya davlatida yunonlar va mahaliy madaniyatlarning sintezi Qisqa vaQtda o'zining ijobiy natijalarini berdi, shaharlar soni tez suratda o'sdi, dehqonchilik, chorvachilik, ayniqsa hunarmandchilik rivojlandi. Markaziy Osiyo mintaQasi Buyuk ipak yo'li bo'ylab o'tgan xalQaro savdoning markazi sifatida o'ta muhim o'rin tutadi. Diodotdan Galpokigacha bo'lgan yunon-BaQtriya podsholari davrida yuksak badiiy saviyada oltin, kumush va misdan tayyorlangan turli Qiymatdagi tangalar (draxma, obol, dixalka, xalka) zarb etildi. Tovar-pul munosabatlarini o'sishida BaQtriya shohlarining o'z pullarini zarb qilishi xalQaro savdoning rivojiga ijobiy ta'sir qilish bilan birga, yuksak badiiy darajasi bilan ham ajralib turadi.

Yunon-BaQtriya davrida Oyxonum (Shim. Afg'oniston), Saksanoxur va Tahtisangin (Tojikiston), Dalvarzin tepa, YorQo'rg'on, Afrosiyob Talibarzi

(O'zbekiston) kabi shaharlar Qurildi. Yunon harbiy manzilgohlari aholisining turmush tarzi va madaniyatini aks ettiruvchi ellinistik uslublar Yunon-BaQtriya shaharlarda ochib o'rganildi. Inshoatlar tosh, xom va pishiQ g'ishtdan tiklangan. Ustunlar korinf usulida ishlangan. Saroy va ibodat majmualari, gimnaziya, teatr binolari ochib tekshirilganda ustunlar attik bazaltlar, akant yaproqlari, palmetallar, cheti naqshlangan cherepisa-antifikslar singari unsurlangan foydalangan holda ko'rilgan. Mahalliy zodagonlarning ellinistikdidi monumental va ixcham haykaltaroshlikni rivojlanishiga turtki berdi. Terakt haykalchalar va turli muhrlardagi obrazlarning miqyosi keng. Unda hosildorlik xudosi Anaxit, yunonlarning bosh va mahalliy xudolari, fantastik va real hayvonlarning timsollari ifodalangan. Haykaltaroshlik san'ati namunalari kam saqlanib qolganligiga qaramay, zarb etilgan yunon-baQtriya tangalarining orqa tomonida mashhur yunon san'atkorlarining rasmi tushurilganligi bu yerda yunon haykaltaroshligi ilmi ta'siri kuchli bo'lganligini bildiradi. Taxti Sanginda Oks daryosining xudosi Marsiyaning bronza haykalchasi qo'yilgan Mehrob topildi. Antik dunyoning Markaziy Osiyoga kirib kelgan haykaltaroshlik san'ati kushonlar davrida yanada ravnaq topdi.

Yunon-BaQtriya podsholigida teatr san'ati va musiqani rivojlanganligi to'g'risida ma'lumotlar mavjud. BaQtriya saroylarida yunonistonlik akterlar, musiqachi va raqqoslarning guruhlarini saqlangan. Ayniqsa, yunon xalq teatrining «maskars», «mim» singari turlari keng yoyilgan. Ularni klassik tragediya va komediyalardan farqi belgilangan matn bo'lmagan, yoki matnsiz chiqilgan, lekin u yunon tilini bilmagan mahalliy aholiga tushunarli bo'lgan. Akterlar sharoit, tomoshabinlarning ruhiyatiga ko'ra matnlarni o'zgartirganlar-musohaba, xazil-mutoyiba, hajv, hikoya, qo'shiq usullarida ijro etganlar. Raqs, musiqa, ko'zbo'yamachilik va akrobatik mashqlar teatr ijrochiligining muhim elementlari bo'lgan. hukmdorlar homiylik ko'rsatgan mahalliy akterlar ham shakllangan; «Masxaraboz» Milliy teatrning —«Masxaraboz» namunasida hammon ellinistik belgilar saqlanib qolgan.

Yunon-BaQtriya madaniyati sinkretizmi (qorishiqligi) turli tillarni yonma-yon faoliyat ko'rsatishi, har xil yozuvlar tizimi va dinlarning o'zaro singishib ketishida

ham ko‘rinadi. Eramizdan avvalgi III-II asrlarda oromiy, yunon-baQtriya yozuvlari keng ishlatilgan, keyingisi yunon alfaviti asosida unga bitta harf Qo‘shib (ja‘mi 25 ta harf) baQtriya yozuvi vujudga kelgan zardo‘shiylik hukmron din sifatida saQlansada aholini yunon xudolari timsollarigasig‘inish alomatlari paydo bo‘lgan. Mahalliy aholi nazarida Olimp xudolarining obrazlari bilan zardo‘shiylik xudolarining timsollari-Zevs va Axuramazda, Appolon, Cheshos va Mitra, Afodita va Apaxit obrazlari uyg‘unlashib ketdi. Agar yerli aholi o‘rtasida Afina, Gerakl, Nika, Dionis timsollariga sig‘inish Qanchalik tarQalsa, Yunonistonda mitra, Oksa (Oksho-Amudaryo), Buyuk onaga sig‘inish shuncha tarQaldi. Buni Oyxonim, Taxti Sangan manzilgohlaridan topilgan- tasvir mazmunida yunoncha va mahalliy an‘analar ifodalangan man‘at yodgorliklarida ham ko‘rish mumkin. Yunon-BaQtriya madaniyati odatda SharQ ellinistik madaniyati deb ta‘kidlanadi. Agar ellinistik madaniyatga yunon va SharQ madaniyati uyg‘unligi xos deb xarakterlansa, markaziy Osiyo madaniyatida mahalliy o‘ziga xoslik, SharQona betakrorlik ustivordir. Ayni shu negizda yunon madaniyati Qadriyatlarini o‘ziga singdirgan madaniyat asosida keyingi davrlar madaniyati yanada rivojlandi.

Bunda Xorazm madaniyatini alohida ta‘kidlash lozim. Shu mintaQa sug‘oriladigan dehQonchilik, shahar madaniyati shakllangan eng Qadimgi manzilgohlardan bo‘lib, bu yerda O‘zbekiston hududidagi Qadimgi (Eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda) davlat asoslangan. Xorazm (Eramizdan avvalgi IV asrlarda) Aleksandr MaQduniy bosQiniga Qadar Ahmoniylar istilosidan ozod bo‘lgan davlat, xorazmiylar Hindiston, Hitoy, YaQin SharQ va Yevropa SharQi bilan Qizg‘in savdo aloQalarini olib borganlar va o‘zlarining hunarmandchilik buyumlari bilan dong taratganlar. Tarixiy solnomalarda xorazmliklarni tadbirkorligi, ishtiyoQmandligi Qayd etilib, ularni «ilm sohiblari» deb ataganlar.

Kanal, Qal’a, ko‘pQavatli saroylar, Qurish nafaQat amaliy malakani, balki murakkab hisob-kitob va o‘lchovlarni ham talab Qilar edi. (moviy yo‘l ko‘rsatkichlaridan foydalanishni bilmay dasht-sahrolardan o‘tib bo‘lmasdan. Xorazmliklar er. I asridan VIII asrigacha o‘zlari foydalangan mahsus taQvim tizimini yaratdilar. Bu taQvim Al-Beruniyning «Qadimgi xalQlardan Qolgan

yodgorliklar» asarida mufassal tavsiflangan. Uning ma'lumotlarini arxeolog tomonidan topilgan, III asrga oid asl nusxa hujjatlar ham tasdiqlaydi. Beruniyning ma'lumotiga ko'ra, xorazmliklar mustaqil astronomik kuzatishlar olib borganlar, osmonning yulduzlar xaritasini yaxshi bilganlar. Binobarin, ko'pkirilgan Qal'ada observatoriyaning Qadimiyligi (Er. av. III-II asrlar shubhasizdir. Doira shaklidagi, dastlabki diametri 42 metrli bu bino keyinchalik 8 ta mustahkam minoraga ega bo'lgan devorlar bilan o'ralib, diametri 80 metrni tashkil etgan. Ikki Qavvatli markaziy bino devorining Qalinligi 7 metr bo'lgan. Olimlarning tadqiqotlariga ko'ra Qo'yqurilgan Qal'a astronomik kuzatish, izlanishlar olib borilgan ilm Qarorgohi bo'lgan. Binoni noyob Qurilish tizimi, xonalarni maqsadga muvofiq joylanishiga ko'ra uni «Xorazm Stounxenji» deb atash mumkin. Xorazm madaniyatining o'ziga xos rivojlanishi keyingi davrlarda ham davom etdi. 2000 yillar muqaddan Markaziy Osiy, Shimoliy Hindiston, Pokiston va Sharqiy Eron va yagona davlat hududini tashkil etgan. Qudratli Kushonlar imperiyasi Orol dengizi bo'ylaridan Hind okeanigacha yastlanib, o'sha davrning boshqa uch buyuk davlati- Rim, Parfiya va Xanlar Xitoyi bilan birga bir Qatorda turdi. Kushonlar imperiyasi davri Sharq va Jahon madaniyati rivojida yangi davrni tashkil etdi. Kushon madaniyatida Qadimgi Sharq tipidagi mintaqaviy sivilizatsiya bilan ellinizm madaniyati an'analari, Hindiston ma'naviy hayotining nozik qirralari bilan Osiyo kengliklaridagi dashtliklar olib kelgan o'ziga xos uslublar ijodiy uyg'unlashib ketgan edi.

Kushon saltanatining dastlabki manzil markazini Baqtriya tashkil etdi. Iqtisodiyot asosi dehqonchilik bo'lib, murakkab irrigatsiya va yirik sug'orish inshootlari barpo etildi. Hunarmandchilik va savdo-sotiqning jadal rivojlanishi shaharlarni gurg'abr rivojlanishiga, g'ishtlardan bino etilgan Qal'a va Saroylarni Qurilishiga olib keldi. Bu paytda g'arb mamlakatlari, hususan Rim imperiyasining sharqiy viloyatlari bilan savdo aloqalari birinchi o'ringa chiqdi. Kushon podsholarining tangalari Kiev yaqinida, Efiopiya, Skandinaviya va Rim imperiyasi shaharlaridan topilgan. Savdo ko'priklidagi yo'llar va Hindistonning g'arbidagi port-dengiz orqali olib borilgan. Bu yo'llardan xilma-xil buyumlar, jumladan

Rimga Qandolat, Qimmatbaho toshlar, fil suyagi, guruch, zebu-ziynat va jihozlar elitilgan. Xitoydan shoh va teri buyumlar, Rimdan to'Qimachilik mahsulotlari, kiyimlar, oyna, Qimmatbaho metallar, turli vinolar shu yo'l orQali olib o'tilgan. Rimning ko'p miQdordagi oltin va kumush tangalari aloQaga kiritilgan. o'sha davrdayoQ sotiQning ushbu yirik xalQaro arteriyasi «Buyuk ipak yo'li» deb nom oldi.

Madaniy yuksalishning Kushon davri (Er. I-IV asrlari) diniy tizimlarning yonma-yon yashashi bilan xarakterlanadi. Bunga ma'lum ma'noda kushon podsholari, ayniQsa Konishka va Kunishka tomonidan diniy aQidalarga nisbatan sabr-Qanoat va ishonch-muruvvat bilan yondoshilganligi imkoniyat yaratdi. Kanishka zarb etdirgan tangalarda indus, zardo'sht, ellinlar xudolarining nomi va tasvirlari tushirilgan. Adolatgo'y Mitra va hosildorlik xudosi Ordoxshi Quadratli Vretragna bilan induslarni Shiva, Buddasini, Geshos, Selen, Sfapislarni ko'rish mumkin. Buddizm davlat dini makoniga ega bo'lishiga Qaramay, Kushon imperiyasi hududida zardo'shtlik, jaynizm, shivaizm, manixeylik, olimp xudolariga sig'inish keng tarQalgan edi. Buddizmning tarQalishi mahalliy din va san'atlarning tugatilishini anglatmaydi. Bilaks, buddaviylikni BaQtriyadagi ixlosmand targ'ibotchilari budda matnlarini shunchaki o'zlashtirib, uni sanskritdan tarjimasi bilan kifoyalanmay, ularni o'zlariga talQin etdilar, unga Qayta ishlov berdilar.

Markaziy Osiyo buddaviylikni butun Osiyo-Xitoy, Yaponiya, Koreyaga tarQalish manzilgochini tashkil etdi. Kushonlar davrida yozuvning turli tizimlari amal Qildi. Aramey yozuvi asosida kushon-baQtriya alfaviti, sug'd va xorazm yozuvi rivojlandi: SurxQ Qotalda (Afg'oniston) yunon alfas vitidagi kushon yozuvi topilgan. Termizdagi Qoratepa, Fayoztepadan hindlarning Brahma, Kxoratshxa yozuvlaridagi bitiklar topildi. Kampirtepa esa (Surxandaryo) Markaziy Osiyodagi eng Qadimiy, noyob Qo'lyozma (Eram. avv. II asrning 1 yarmi) papirusdagi bitik topildi.

Asrimizning boshida Buyuk Xitoy devori minoralaridan birida topilgan «ko'hna so'g'd yozuvi» alohida QiziQish uyg'otadi. Yozuv eramizni 312-313 yillarida bitilgan bo'lib, unda Xitoydagi so'g'd savdogarlarining faoliyati haQida ma'lumotlar berilgan.

Kushonlar san'ati Qo'shni mamlakatlar va xalqlar san'atlariga ta'sir ko'rsatuvchi namunalarni yaratdi. Er. I-IV asrlardagi badiiy madaniyatning asosiy hususiyati Osiyoga olamni anglashga ellinistik ta'sirni tafakkur tarozisidan o'tkazishdir. Xalchayon (Er. avv. I-e.. ni 1 asrlari) –Kushon san'atining ilk yodgorliklaridan biri bo'lib undan topilgan asarlarda ko'proq hukmdor Geroy Sanat ulug'langan. Qabulxona devorlarining yuqori Qismidan o'rin olgan loydan ishlangan haykallar majmuida hukmdor va a'yonlari tasvirlangan. Haykal obrazlari ifodali bo'lib, unda tasvirlanayotgan obrazlarning individual belgilari ko'zga tashlanib turadi. Unda tantanavor ruhdagi Qabul marosimi va jang lavhalari aks ettirilgan. Markazda podsho xonadoni va uning ilohiy homiylari-Afina, Gerakl, Niki obrazlari gavdalangan. Dalvarzintepada topilgan mashhur «shahzodaning boshi» hamda tuproqqal'a haykallarida ellinistik an'analarning kuchli ta'siri seziladi. Podsholar zalida esa erkak va ayollarning monumental figuralari Qo'yilgan, podsho nayza tutgan jangchilari davrasida, ziyofat va bug'ilar ovi ko'rinishida tasvirlangan.

Diniy mazmundagi san'at asarlari o'zining rang-barangligi bilan ajralib turadi. Dalvarzintepadagi ikki ibodatxonadan topilgan tasviriy san'at namunalari Qadim ibodat timsoli buyuk ona xudo obrazi ifodalangan. Ko'hna Termizdagi Qoratepa, Fayoztepadagi ehromlarini buddaga daxldor yodgorliklar bezab turibdi. Ushbu asarlarda Shimoliy-g'arbiy Hindistonga xos «gandxara uslubi» ustuvorlik Qilsada, unda mahalliy san'at ustalarining yunon san'ati an'analari ta'sirida ijod qilganligi sezilib turadi. BaQtriya-Budda uslubidagi buyuk ijod namunasi Ayritom shahridagi, eramizning II asriga oid budda majmui bezaklari bo'lib unda turli etnik tipdagi obrazlar galereyasi berilgan.

Kushon san'ati Kushon imperiyasidan keyin ham ana shu zamonlar turli ellardagi, jumladan, Markaziy Osiyo, Hindiston va Xitoylik san'at ustalari va ijodkorlarini ruhlantirib keldi. Kushon san'ati an'analari ifodasi Hindistondagi Gupta davlatiga xos haykallar, Sug'ddagi bo'rtma tasvir va bezaklar (Panjikent, Vuraxiva, Afrosiyob), Sharqiy Turkiston topilmalarida bir-biridan farqlanadi.

Shunday Qilib Qadimgi Markaziy Osiyo madaniyati taraqqiyoti mobaynida o'ziga xos an'ana va yutuqlarni saqlabgina qolmasdan, ulkan mintaqada umumiy Qadriyatlarni vujudga kelishi, Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari bilan madaniy aloqa munosabatlarini rivojlantirishga imkoniyat yaratib madaniy yuksalishni yangi sifat bosqichiga ko'tardi. Qadimgi Markaziy Osiyo madaniyatining rivoj nuqtasi bo'lgan Kushonlar madaniyati hududiy va mazmun jihatidan ayro olingan madaniyat emas edi. U o'zida Sharq, Markaziy Osiyo, Antik dunyo va hind madaniyatlari yutuqlarini o'zida mujassam etib, Sharq va Jahon xalqlari madaniyatini yana ravnaq topishiga asos bo'ldi.

Markaziy Osiyo antik badiiy madaniyatining muhim uslubiy xususiyatini san'atlar sintezi tashkil etgan: haykaltaroshlik, tasviriy san'at, naqsh bunda umumiy me'morchilik rasamadiga- va uning ritmiga bo'ysungan holda me'morchilik bilan yaxlitda namoyon bo'ladi. Bu sintez Kushonlar davrida ham mahalliy madaniyatda o'z ta'sirini saqlab qoldi. Kushonlar davri Markaziy Osiyo, Afg'oniston, Pokiston va Hindiston xalqlari tarixidagina emas, balki butun dunyo madaniyatining taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Turli xalqlar madaniyatining chatishishi natijasida bu yerda o'ziga xos yangi madaniyat shakllandi, shu bilan birga keyingi asrlar madaniyatining taraqqiyotiga zamin bo'lib xizmat qildi. Sharq va g'arb madaniyatining o'zaro ta'siri yangi tarixiy bosqichga qadam qo'ydi. Ellin madaniyatining an'analari Kushonlar davrida ijodiy jihatdan qayta shakllandi va yangicha talqin qilina boshladi.

Kushonlar imperiyasi davrida (I-III asrlar) Markaziy Osiyoda sug'orma dehqonchilik, hunarmandlik, shaharsozlik, savdo-sotiq va iqtisodiy aloqalar ravnaq topdi. Bunga Kushon-Baqtriya yozuvlari, brahma va kharoshhi hind alifbosidagi yozuvlar, kushon tangalari guvohlik beradi. Buddizm dinning rasmiy darajasi budda ibodatxonalarining o'sha zamon san'ati bilan bezatilishida namoyon bo'ladi. Termiz yaqinidagi Ayritomdan topilgan ibodatxona tashqi devori peshtoqlariga sarg'ishroq toshlardan haykallar o'rnatilgan. Bino ichida g'ishtdan ishlangan «Budda» haykalining qoldiqlari topilgan. Haykallarning ishlanish uslubi, kiyimi, musiqa asboblari Hindiston, O'rta Osiyo, Yunoniston

madaniyatlarining o'zaro ta'sirida rivojlanganligidan dalolat beradi. Buni Xorazm, Farg'ona, Sug'd, Parfiyadan topilgan turli xil buyumlar, madaniy obidalar, topilmalar timsolida ham ko'rsatish mumkin. Kushonlar davrida shaharlar Qurilishi keng rivojlandi. Shaharlar Qalin devorlar bilan o'ralib, ichida ark va arkning atrofida har xil binolar Qad ko'targan Sopol idishlar nihoyatda nafis va jarangdorligi hamda xilma-xilligi bilan ajralib turgan. Amaliy san'at keng taraqqiy etgan. Zeb-ziynat buyumlari mehnat va jang Qurollari yasash, mato to'qish rivojlangan. Umuman, Kushonlar davri madaniyati Markaziy Osiyoning eng cho'qqisi hisoblanib, ma'lum xudud va zamon bilan chegaralanmaydi. Bu madaniyat Old Osiyo, Markaziy Osiyo, Antik va Hind madaniyatlari yutuqlarini o'zida jamlab, Qo'llab Sharq xalqlarining o'rta asrdagi madaniyati rivoji uchun asos bo'ldi va jahon madaniyati tarixida o'chmas iz Qoldirdi.

Sharq Uyg'onishi, Sharq Renessansi haqida gap ketganda turli soha olimlari-tarixchilar, adabiyotshunoslar, madaniyatshunoslar va san'atshunoslar bu masalaga befarq bo'lmaganlaridek, Qarashlar ham asosan ikkiga bo'linadi. Uyg'onish atamasi (italyancha-fransuzcha-Renaissans-Uyg'onish) ni dastavval shu madaniyat sohiblari-italyan gumanistlari ishlatganlar jumladan italiyalik yozuvchi J. Bakachcho bu atamani Djotto ijodiga Qarata, «u antik san'atni uyg'otdi» deb birinchi bor ishlatgan edi. Butun bir davrni anglatuvchi tushuncha sifatida san'at tarixchisi J. Vazari (1511-1574 y.) tarafidan uning «Mashhur san'atkorlar hayotidan lavhalar» kitobida (1550) tilga olingan. Bu tushuncha birinchi paytda antik madaniyat an'alarini Italiyada «ming yillik yovvoyilikdan so'ng» tiklanishini anglatib, so'ngroq ilmiy tadqiqotlarda keng ishlatila boshlandi. Ya. Burxart Uyg'onish (Renessans) ni alohida tipdagi madaniyat deb baholadi. Masalaga Qiziqish ortib, ilmiy izlanishlar ko'paya borgani sayin Uyg'onish tushunchasi, bu davr madaniyatining xronologik va geografik chegaralari, uni davrlashtirish xususida ziddiyatli, turlicha fikrlar bildirila boshlandi. Y. Xeyzing o'zining «o'rta asrchilikning kuz fasli» asarida Uyg'onish davri-o'rta asr madaniyatining intixov davri deb hisoblasa, boshqa olimlar Uyg'onish davri yangi davr madaniyatining

boshlanishi deb sanaydilar. Ko'pchilik olimlar Yevropa Uyg'onish klassik tarzda davrlashtirib u XIV-XVI asrlarga xos deb bilsalar, boshQalar Uyg'onish madaniyatini bir muncha ilgariroQ XII asr – Karolinglar Renessansidan boshlab, Ispaniya, Italiya shimolidagi mamlakatlardagi (Shimoliy Uyg'onish) Uyg'onishni XVII asr bilan yakunlaydilar.

1950 yillarning o'rtalaridan e'tiboran «SharQ» Uyg'onish davri masalasida jiddiy munozara bahs ketdi. Xitoy madaniyati tarixi tahlilida akademik N. Konrad Uyg'onish davrini Qadimgi, o'rta asrlar singari insoniyat sivilizatsiyasining barcha mintaQalariga xos umumbashariy hodisa deb Qaraydi. Umumjahoniy jarayon hisoblagan Uyg'onish SharQda (Xitoy) VI-VIII asrlarda boshlanib, g'arb sari siljigan va XIV asrda Yevropa hodisasiga aylangan. Uyg'onishning bunday talQiniga Qarshi bu hodisa turli mamlakatlarda mintaQaviy, ayrim ko'rinishlarda amal Qilishi mumkin, lekin u umumjahoniy fenomen bo'lishi mumkin emas, deb hisoblovchilar ham bor. Uyg'onish davri Xitoyda (Konrad), Kuriyada (Ten), Eron-Tojikistonda (Braginskiy, Nikitin), Hindistonda (Selishev), Turkiyada (Mellov), Armanistonda (Chaloyan), Ozorboyjonda (Gajiev), Gruziyada (Nusubidze, Natadze) kechkanligi haQida ayrim ma'lumotalar keltiriladi. Ayni choQda har ikki Qarash tarafdorlarini Yevropa Uyg'onish davrini mutlaQo betakror hodisa deb Qarovchi mualliflar (A. Losev, M. Petrov) jiddiy tanQid Qiladilar.

O'zbekistonda SharQ Uyg'onish davri masalasi mahalliy materiallarni umumlashtirgan holda yetarli ishlanmagan. Markaziy Osiyo mintaQasidagi Uyg'onish haQida gap borganda IX-XII asrlar avvalo xorijiy madaniyat va Qaror topgan islomiy eti'Qodga nisbatan rivojlangan va boyigan Qadimiy madaniyat negizida milliy Uyg'onish deb Qaralmog'i lozim. Markaziy Osiy uzoQ yillik tarixida ko'p bosQin va talonchiliklarni ko'rdi, ularga Qarshi ozodlik va mustaQillik uchun kurash olib bordi. haQiQat shundaki, har bir bosQindan so'ng milliy davlatchilik va madaniyat tiklandi. Mustaqillikka intilish g'oyasi va harakati o'zga xalQlar tomonidan yaratilgan madaniyatlarni inkori emas. Markaziy Osiyo madaniyatida umuminsoniy ahamiyatga molik jamiki madaniyat yutuQlari

ijodiy uyg'unlashganidek, ayni paytda mintaqa madaniyati boshqa xalqlar madaniyatlariga samarali ta'sir ko'rsatdi va ularni boyitdi.

Mavjud adabiyotlar va fikrlar tahlili asosida Markaziy Osiyodagi xalqlar Milliy madaniy Uyg'onishni uch davrga bo'lishi mumkin:

1.IX-XII asrlar- arab bosQinidan keyingi davr.

2.XIV-XV asrlar mo'g'ul istilosidan keyingi davr.

3.XX asr boshi va hozirgi davr kolonial bosQin va Sovet davridan keyingi siyosiy, milliy, madaniy Uyg'onish.

Mustaqillik va milliy madaniyat Uyg'onish hodisalari mohiyatan, ichki jihatdan uzviy bog'liq bo'lib, bu xususta akad. M.M. Hayrullaev shunday yozadi: «Mustaqillik va Uyg'onish, Mustaqillik va yuksalish uzviy bog'liqdir, u bizdan aql-idrokni, bilimni, istedodu Qobiliyatni, faollikni, kuch-g'ayratni talab etadi»².

Markaziy Osiyoda Uyg'onish davri madaniyatining belgilari Quyidagicha:

- dunyoviy ilmlarga intilish, din va diniy bilimlarni jamiyat, insonlar manfaati nuqtai nazaridan talqin etish;

- Turli xalqlarning ma'naviy-madaniy merosi o'tmish madaniy Qadriyatlaridan (arab, eron, yunon madaniyati boyliklari) foydalanish;

- Tabiatni, mavjud hayotni, mavjudotni o'rganishga Qiziqishning kuchayishi, uning sirlarini ochishga va undan foydalanishga intilishning ortib borishi, shu munosabat bilan tabiatshunoslik ilmlarining rivojlanishi;

- Bilishda aqlni mezon deb bilish, aqliy bilish, rasionalistik usul, ilmiylik rolining oshib borishi;

- Insonga muhabbat, uning axloqiy, aqliy xislatlarini, Qobiliyatlarini o'rganish va fazilatlarini ochib berishga intilish, mantiq ilmiga katta e'tibor berish, komil insonni tarbiyalash, yetuk fozil jamoa haqidagi fikrlarni asoslab berish;

- Diniy tasavvur, diniy ta'limotlar rivojida diniy-axloqiy mavzuning ustunligi, inson hulqi, manfaatlarining diniy g'oyalarda yetakchi mavzuga aylanishi, ichki ma'naviy kamolot, Ollohga sub'ektiv ichki mukammallashuv, ma'naviy-ruhiy

² Ҳайруллаев М. Орта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти., Т., 1994 й., 14-бет.

ko'tarilish, yuksalish yordamida erishuv va uning sifatlariga muyassar bo'lishga Qaratilgan faoliyat;

- Og'zaki va yozma so'zga katta e'tibor, uning ijtimoiy-axloqiy Quadratini kuylash, ta'riflash, she'riyat, filologiya, badiiy madaniyatning yuksak rivoji, so'z san'ati, ritorika bilan shug'ullanish madaniylikning muhim belgisiga aylanib Qolishi.³

IX-XII asrlarda Markaziy Osiyo mintaqasida madaniyat yuksalishi parvoz bosqichga chiqqanligi to'g'risida gap borar ekan, ayni shu hudud jahonni hayratga solgan buyuk mutafakkirlarni yetishtirib berganligi, ilm-ma'rifat, betakror kashfiyotlar beshigi- tarixda «Musulmon madaniyati», «arab madaniyati» deb nomlangan tushunchalar bilan baholangani bejiz emas. o'rta asr tarixchilari va sayyohlari ushbu davrda Markaziy Osiyoda iqtisod, savdo o'sganligi, ko'rkam shaharlar Qad ko'targanligi, ilm-ma'rifat gurrakab rivojlanganligi haQida ma'lumot beradilar. Monumental me'morchilik, tasviriy san'at, musavvirlik va musiqa san'ati beqiyos darajada rivojlangan, kutubxonalar faoliyat ko'rsatgan⁴. O'sha paytda «Buxoroda baland tosh devorlar bilan o'ralgan saroylar, turli rasmlar bilan bezatilgan mehmonxonalar, mohirlik bilan barpo etilgan bog'lar, hiyobonlar, hovuzlar» mavjud bo'lganligi haQida manbalarda Qayd etiladi. Abdul Vafo al Buzjoni o'zining «Geometrik Qoidalarining hunarmandlarga kerakli tomonlari haQida» asarida turli geometrik usullar yordamida har xil naqshlar, bino bezaklari yasash yo'llari, Quruvchi ustalarning tajribalari, badiiy usullari haQida hikoya Qiladi. Boshqa manba'larda bu davrdagi tasviriy va musavvirlik san'ati, hususan portret chizish haQida ma'lumotlar keltiradi⁵.

Arxeologik Qazilmalar va Qo'lyozma manba'lardan ma'lum bo'lishicha o'sha davrda musiqa va musiqashunoslik ham keng rivoj topgan va u matematika ilmining tarkibiy Qismi sanalgan. Mazkur davrning buyuk olimi Abu Nasr Farobiy musiqaning nazariy asoslari, kuylar, asboblari, musiqa madaniyatining mezonlari, atamalari tahliliga bag'ishlangan «Katta musiqa» kitobining muallifidir. («Kitob al

³ Уайруллаев М. Орта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти.-Т., 1994 й., 71-72 бетлар.

⁴ Пугаченкова Г. Ремпель П. , История искусства Узбекистана. Т., 1965 г. 121 стр.

⁵ Культура Среднего Востока, Городостроительная архитектура, Т.,1989 г. 191 стр.

musiqi al Kabir»). oʻrta asr musulmon sharqi musiqa nazariyasiga bagʻishlangan ushbu kitob 2 Qism, 3 kitobdan iborat boʻlgan. Farobiy «Katta musiqa» dan tashqari «Musiqa haqida soʻz», «Ritmlar tartibi haqida kitob», «Ritmga qoʻshimcha qilinadigan siljishlar haqida» asarlarining ham muallifidir.⁶

Uygʻonish davri madaniyatining buyuk namoyondalari oʻz ijod, izlanishlarida bevosita Qadimgi madaniyat merosga tayandilar. Avvalgi maʼruzada Markaziy Osiyo xalqlarining Qadimgi yunonlar, rimliklar, mesopotamiyaliklar, hindistonliklar va xitoyliklarning madaniyati bilan yaqindan tanish boʻlganligi, bu tillarni yaxshi bilganliklarini qayd etgan edik. Yurtni xarobaga aylantirgan, madaniy yodgorliklarni xonavayron qilgan, ilm ahllarini quvgʻin etgan (Ibn Kutayba) arab bosqiniga qaramay, Qadimgi boy madaniyat izsiz yoʻqolmadi. Islom butun madaniyatga, tilga, udum-anʼanalarga maʼlum darajada oʻz taʼsirini oʻtkazgan boʻlsada, uning mohiyati oʻzgarmadi. Bu xalqimizga xos ezgulik, mehr-shafqat, insonparvarlik, hayr-muruvvat, oʻqkengillik, bagʻrikenglik, ilmga tashnalik, oʻzga xalqlarga ishonch ehtirom fazilatlaridir. Yunon, Hind, Xitoy madaniyatini juda yaxshi bilgan Markaziy Osiyoning ilm ahligina oʻzga xalqlarni boshqalar madaniyati bilan yaqindan tanishtirishi mumkin edi. Shuning uchun ham mashhur matematik al-Xorazmiy hindlarning hisob tizimini, Farobiy Yunonistonlik Arastuning falsafiy taʼlimotini, Ibn Sino Gippokrat tibbiyotini yangi davrda yangi bosqichga koʻtardi, imom al-Buxoriy islomiy taʼlimotni asosladi Muhammad Paygʻambardan keyingi ikkinchi shahsga aylandi.

Uygʻonish davrida milliy madaniyatni yuksaltirishga eʼtibor davlat siyosati darajasiga koʻtarildi. Mustaqillikni qoʻlga kiritgan Somoniylar shajarasining birinchi hukmdorlari milliy madaniy qadriyatlarni barqaror etmasdan turib toʻla davlat mustaqilligiga erishish mumkin emasligini angladilar. Jumladan, ona yurt madhi bu davrda shu darajaga koʻtariladiki, zardoʻshiylik eslanmay qoldi. Arab yozuvida badiiy ijodni taʼqiqqlamagan holda, samoniylar oddiy xalq anglaydigan tilda yozgan mualliflarni toʻla qoʻllab-quvvatladilar. Somoniylar nafaqat adabiyot ahliga, barcha olimlarga homiylik koʻrsatib, Sheroz kutubxonasi bilan raqobat

⁶ Ғайруллаев М., Орта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994 й. 31 бет.

darajasida bo'lgan ulkan kutubxonani asosladilar. Ulug' alloma ibn Sinoning hotirlashicha, kutubxona ko'pxonali bo'lib, xonalarning birida arab kitoblari, she'rlari boshQasiga fikhga oid kitob tahlangan. Shu tartibda har bir xonada fanning ma'lum sohasiga doir kitoblar jamlangan.

Kitob yozishning kuchayishi, hattotlik san'atining, uni bezash, naQshlar bilan ko'rkam Qilish musavvirlik san'atining rivoj topishiga olib kelgan.

Umuman bu davrda Qo'lyozmalarni ko'chirish, tayyorlash, to'plash madaniy hayotning muhim sohasiga aylangan. Ma'lumki, asar faQat Qo'lda bir nushadagina yozilar edi. Bosmaxona esa bir necha asrdan so'nggina paydo bo'lgan. Yozilgan asarni nushasini ko'paytirish, boshQalarga yetkazish, undan nusxa olish zarur edi. Shuning uchun nusxa ko'chirish, asarni ko'paytirishga katta e'tibor berildi. Asta-sekin maxsus nusxa ko'chirish san'ati va hunari shakllandi, shu tufayli bir joyda yozilgan asarlarni boshQa shahar, o'lkalarida tarQatish imkoni vujudga keldi.

Maxsus nusxa ko'chirish bilan shug'ullanuvchilar, husni xat sohiblari paydo bo'lib, ular buyurtma yoki sotish uchun asarlardan nusxa ko'chirish bilan shug'ullanganlar. Kitobdan nusxa ko'chirish, kitob savdosining keng yo'lga Qo'yilishi hamda ma'rifat ahlini tinimsiz faoliyati tufayli Buxoro, SamarQand, Marv, Nishopur, Bag'dod, DamashQ singari shaharlarda katta kutubxonalar vujudga keldi. Bozorlarda kitob rastalari ko'paydi, kitob savdosi, uni tarQatish bilan shug'ullanuvchilar faoliyati kengaydi. Markaziy Osiyoga Bag'dod, Misr, Eron va Ispaniyaning turli shaharlaridan Qo'lyozmalar keltirilib, yurtdoshlarimizning Qo'lyozma asarlari boshQa o'lkalarga olib ketiladigan bo'ldi⁷.

⁷ Ғайруллаев М., Орта Осиёда илк Уйғониш даври маданияти, Т., 1994 й., 33 б.

Adabiyotlar

1. Karimov I.A. *IstiQlol va ma'naviyat*, T., 1994 y.
2. *Xudojestvennaya kultura Sredney Azii. IX-XIII vekov*, T., 1983 g.
3. Pugachenkova G.A. *Ocherki iskusstvo Sredney Azii*. M., 1986 g.
4. Meros. T., 1991 y.
5. Xayrullaev M.M. *O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati*. T. 1995
6. Bahodirov R. *Abu Abdulloh al-Xorazmiy*. T.1995 y.
7. Qayumov A. *Abu Rayhon Beruniy. Abu Ali Ibn Sino*. T., 1987 y.
8. Qayumov A. *Ahmad-al Farg'oniy*. T. 1991 y.
9. Hamidov H. *QirQ besh alloma hikoyati*. T, 1995 y.
10. Abu Nasr Forobiy. *Fozil odamlar shahri*. T., 1993 y.
11. Abu Rayhon Beruniy. *Qadimgi xalqlardan Qolgan yodgorliklar I-jild* T., 1968 y.
12. Nizomulmulk. *Siyosatnoma*. T., 1997 y.
13. Xo'ja Samandar Termiziy. *Dastur-ul-mulk*. T., 1997y.
14. Abu Iso Termiziy. *Sahihi Termiziy*. T., 1993 y.
15. Vatan tarixi T. 1997 y.
16. Ahmad Yassaviy. *Hikmatlar*. T. 1991 y.
17. Usmon Orif. *Bahovuddin NaQshband va uning ta'limoti haQida*. T. 1993 y.